

УДК 347.477

Бабич Ірина Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ І У СУЧАСНОМУ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Відповідно до нового Цивільного кодексу України законодавець не дає легального визначення належного виконання, тому, відповідно потребує визначення що саме забезпечує виконання зобов'язання. В статті розглядається належне виконання зобов'язань та принцип справедливості у римському і у сучасному праві.

По-перше, закон встановлює, що припинення зобов'язання спричиняє не будь-яке виконання, а відповідно до ст. 598 ЦК України, виконане належним чином. Неналежне виконання не припиняє зобов'язання, можливе у разі неналежного виконання щодо правочинів настання наступних наслідків: розірвання правочину, зміна правочину або його припинення. Таким чином, законом встановлений вичерпний перелік способів, за якими крім належного виконання можна вважати зобов'язання виконаним.

У всіх інших випадках зобов'язання або доповнюється зобов'язанням відшкодувати збитки і (чи) сплатити неустойку та іншими зобов'язаннями, які виникають внаслідок порушення зобов'язання. Саме тому особливе значення мають загальні засади виконання цивільних зобов'язань, які набувають форми їхніх принципів[1, с. 432].

До того ж новим Цивільним кодексом України дещо було змінено термінологію щодо односторонньої зміни та відмові від зобов'язання, було замінено застосовуваний раніше термін «договір» на поняття «зобов'язання» [2, с. 17]. Така новація є принципово важливою, вона підкреслює що відповідно до ст. 509 ЦК України зобов'язальні правовідносини можуть виникнути не тільки із договорів, але й з інших підстав, правочинів, а також із вчинення шкоди.

Врахувавши вищевикладене щодо належного виконання зобов'язань, а також основоположний

принцип договору – свободу договору, який визначає можливість для сторін самостійно, на свій розсуд визначати правила своєї поведінки, необхідно зазначити, що така свобода у регулюванні поведінки сторін все ж таки існує у певних межах.

Стан дослідження теми. Окремі сторони й аспекти справедливості та римського права були предметом наукових пошуків С.С. Алексєєва, З.А. Бербешкіної, О.Б. Венгерова, М.М. Вопленка, К.С. Гаджієва, Л.Г. Грінберга, Г.І. Григорьєва, О.І. Екімова, Д.О. Керімова, В.Н. Кудрявцева, В.С. Нерсесянца, І.Б. Новицького, Р.З. Лівшица, О.О. Лукашевої, Г.В. Мальцева, О.В. Сурілова, Р.О. Халфіної, Є.О. Харитоновна, О.І. Харитоновної, С.Л. Явича та інших вчених.

Метою статті є визначення рецепції римського права у відносинах належного виконання зобов'язань. В даній статті розглядається зв'язок системоутворюючого загального принципу цивільного права – принципу справедливості та принципу зобов'язального права – принципу належного виконання зобов'язань. Актуальність такої теми обумовлено тим, що принцип справедливості вперше був закріплений у Цивільному кодексі України як загальні засади, а також був закріплений у загальних положеннях у зобов'язаннях, що підкреслює необхідність його врахування саме у зобов'язальних правовідносинах. Особливістю цієї статті є те, що розглядається зв'язок принципу справедливості із належним виконанням зобов'язань. А також те, що такий зв'язок розглядається ще з часів римського права

Виклад основного матеріалу. Римські юристи намагались розглядати категорію «справедливість» як юридичну категорію, окремо від справедливості, як категорії філософської. Марк Аврелій у «Роздумах до самого себе» визначає справедливість у праві через гідність: « Я не про відповід-

ність тільки говорю, а саме про справедливість: як нібито дехто надавав кожному відповідне...тому що раби, як належна людина, у тому сенсі, в якому і розуміється гідність»[3, с. 288].

Ця тенденція зберігається і у наступному розвитку римського права. Розуміння природного права як пріоритету над правом позитивним підтримується також діяльністю імператорів. З розвитком римського приватного права, економічних відносин, розвитком наукового мислення, розвивається також регулювання зобов'язальних відносин.

Важливий процес помітний у підвищенні *bonaefidei* та *aequitas* над *scriptumjūs*, особливо у сфері зобов'язань. На початку розвитку римського права на *bonaefides* звертається увага тільки в регулюванні декількох відносин. Із розвитком права все більше уваги приділяється принципам права.

На початку розвитку римського права формалізм характеризував не тільки процедуру укладання, але також і тлумачення змісту укладеного договору та його застосування. При тлумаченні і закону, і договору основне значення надавалось не тим думкам, які вклав законодавець у дану норму або які хотіли висловити сторони у своєму договорі, а у букві закону або договору.

Слід погодитися з оцінкою І.Б Новицького щодо наслідків використання формального підходу в римському праві. Суворість стародавніх договорів саме в тому і полягала, що сторона не могла посилатися на намір вкласти у договір зовсім не той зміст, який впливав із буквального змісту договору. Таким же чином не можна було посилатися на будь-які обставини, які роблять несправедливим відому вимогу, якщо воно було висловлене до іншої сторони у повній відповідності із точним змістом договору [4, с. 126].

У всіх консенсуальних та реальних договорах, за виключенням займу, *bonaefidei* і *aequitas* зробились єдиним керівним критерієм, як це можна побачити із процесуальних формул. Навіть у вербальних договорах, стипуляції, яка належить до *strictumjūs*, стали звертати увагу на *aequitas*. Претор домігся цього тим, що у формулу стипуляція ввів так звану *clausuladolī*, і наказав дотримуватись *bonaefidei*. Пізніше претор Октавій надав *actionem rescissoriam* і *exceptionem* на той випадок, коли воля контрагента була визначена насиллям або страхом, що протирічило *bonaefidei*. Декілька років потому, 688 у.с., претор К. Аквілій Галл вніс до свого едикту *actionem dedolo*, який із самого факту порушення *bonaefidei* встановлював зобов'язання, за яким можна було в судовому порядку вимагати відшкодування збитків [5, с. 125].

Із розвитком договорів букву закону перестали сприймати суворо формально. Поступово стали

виходити не тільки з того *quoddictumest* (що вказане), але із того, *quodactumest* (до чого була спрямована воля діючих осіб, буквально – «що зроблене») [6, с. 126].

Поступово у спорах стали допускатися посилення на такі обставини, які робили вимогу із договорів, формально правильне, таким що по суті не заслуговує на захист через явну недобросовісність позивача. Відповідні договори, які допускали таке тлумачення, стали називатись *negatoriabonaefidei*, а відповідні позови – *actionsbonaefidei*.

Принцип справедливості в договірному праві Стародавнього Риму був тим інструментом, за допомогою якого державою здійснювалось втручання в регулювання приватної сфери. Достатньо вказати перш за все на правила, які захищали інтереси слабкої сторони у договорі, а саме тієї, якій належним було продати свою річ дешево через тяжкі обставини. Відповідне правило (*laesioenormis*) припускало оспорювання договору за вказаною обставиною. Необхідно було тільки довести, що за товар було отримано менше за його вартість.

Іншій меті служив Пауліанів позов, а саме, вимога, яка була спрямована проти тих, хто напередодні конкурсу, що очікувався, розпродавав своє майно, щоб воно не попадало до конкурсної маси.

Римське право вважало обов'язковим для себе захист інтересів громадянського суспільства в цілому та у цьому зв'язку вводило норми, які передбачали необхідність визнання недійсними договори, що суперечили не тільки правопорядку, але й суспільним нормам [7, с. 92].

Свобода договору як принцип цивільного законодавства знаходить свій вираз передусім у ст. 627 ЦК України. Межами здійснення суб'єктивних прав визначаються межі свободи договору. Волевиявлення учасників договору мають складатися вільно, без жодного тиску з боку контрагента або інших осіб і відповідати їхній внутрішній волі. Але обов'язок певних суб'єктів укласти договір може впливати з актів державних органів, зокрема з державного замовлення або з добровільно прийнятого стороною зобов'язання, наприклад з попереднього договору. Також свобода договору проявляється у можливості вільного вибору контрагента у договірних правовідносинах. Але також законом встановлені певні обмеження щодо участі у правовідносинах певних осіб, щодо публічних договорів, то законом також передбачена обов'язковість укладення цього договору у разі звернення про це. Щодо форми договору законом передбачені обмеження для деяких договорів свободи обирати будь-яку форму договору.

По-друге, узгоджені вимоги сторін визначаються в умовах договору. Зміст договору відповідно

до ст. 628 ЦК України становлять умови, визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. І невідповідність вимог, які складають зміст договору може визначити як його дійсність, так і його недійсність.

Відповідно до ст. 629 ЦК України всі умови договору є істотними, звичайні та випадкові – з моменту його укладання стають однаково обов'язковими для виконання сторонами. У цьому полягає сенс цивільно-правового договору як правової форми узгодження волі сторін, спрямованої на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

Загальні вимоги щодо виконання зобов'язань, зокрема тих, що виникають з договорів, встановлені главою 48 ЦК України. Невиконання або неналежне виконання сторонами договору своїх обов'язків тягне наслідки, передбачені главою 51 ЦК України. Відмова від договору можлива лише у випадках, передбачених самим договором або законом [8, с. 446]

Межею вільного визначення умов договору є вимоги закону щодо обов'язковості дотримання його приписів та заборони їх порушення. Відповідно до ст. 215 ЦК України недійсною визнається угода, під час якої не дотримано вимог закону [9, с. 170].

Як вже було зазначено, у разі неналежного виконання договору одним із наслідків є його розірвання.

Договір може бути розірваний у суді на вимогу однієї із сторін. При цьому розірвання розглядається як дострокове припинення договірних зобов'язань. Оскільки одностороння відмова від виконання зобов'язання не допускається, розірвання договору може здійснюватись лише з підстав, передбачених законом або договором [10, с. 145].

Відмова від договору згідно із ч. 2 ст. 214 ЦК України допускається за взаємною згодою сторін а також у випадках, передбачених законом, також відповідно до ст. 651 ЦК України можлива відмова і на інших випадках. Зокрема у самому договорі можуть бути передбачені підстави, за яких договір може бути припинений і в односторонньому випадку за ініціативою однієї із сторін. Процедурною гарантією відмови від правочину є вимога вчинення відмови від правочину у такій самій формі, в якій було вчинено правочин. На матеріальні гарантії цивільних прав учасників відносин, пов'язаних з відмовою від правочину, вказує ч. 4 ст. 214 ЦК України, яка передбачає, що правові наслідки відмови від договору (це має місце, зазвичай, у випадках припинення договору за взаємною зго-

дою). У деяких випадках наслідки відмови визначаються безпосередньо у законі. Це, передусім, має місце при відмові від одностороннього правочину, а також у випадках, коли у договорі, що припиняється (розвивається), немає вказівки на наслідки його припинення.

Законом передбачається можливість розірвання договору однією із сторін. Відповідно до ст. 651 ЦК України основним способом розірвання (зміни) договору є його розірвання або заміна за згодою сторін.

ЦК України передбачає окремі способи, за допомогою яких сторони за згодою між собою можуть змінити або розірвати договір. Наприклад шляхом новації (ст. 604 ЦК України), наданням замість виконання відступного (ст. 600 ЦК України).

Змінити або розірвати договір, якщо згода сторін про це не досягнута, можна на вимогу зацікавленої сторони лише у судовому порядку і лише при наявності певних підстав. Такими підставами є істотне порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом.

Істотним визнається таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої ним шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладанні договору. За загальним правилом, встановленим ст. 653 ЦК України у разі зміни (розірвання) договору сторони не мають правила вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. П. 5 цієї статті вказує – якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однієї із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору. Найбільш поширеним варіантом застосування інституту розірвання договору є одностороння відмова від зобов'язання. Засади такої відмови визначені ст. ст. 525 та 615 ЦК України.

Оскільки згідно зі ст. 651 ЦК України розірвання допускається і за взаємною згодою сторін, то немає жодних об'єктивних факторів для функціонування одночасно інститутів розірвання договору за взаємною згодою (п.1 ст. 651 ЦК України) та відмови від договору за взаємною згодою (п. 2 ст. 214 ЦК України). Фактично відмова від договору за взаємною згодою є тим самим розірванням. До того ж, незрозумілим є сенс відмови від договору, умови якого повністю виконані сторонами. (п. 2. ст. 214 ЦК України). Щодо відмови особи від вчиненого одностороннього правочину, передбаченої цією ж статтею, то така відмова завжди буде односторонньою. Проаналізувавши зазначені

положення, можна зробити висновок, що в законодавстві доцільним є існування лише інституту односторонньої відмови від договору (зобов'язання). Підставою для такої дії можуть бути не лише порушення зобов'язання контрагентом, але й інші обставини, визначені в законі або в договорі [11, с. 203].

Таким чином, у разі односторонньої відмови від зобов'язання або розірвання зобов'язання настають наслідки передбачені ст. 653 ЦК України. Такими наслідками буде відшкодування шкоди лише при істотному порушенні умов договору однією із сторін, коли одна із сторін значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Таке положення можна розуміти так, що у разі односторонньої відмови або розірвання договору сторона може розраховувати лише на відшкодування збитків, при чому, тільки в тому разі якщо збитки були істотними. Якщо ж збитки не були істотними сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом (п.4 ст. 653 ЦК України).

Відповідно, можна дійти висновку, що у разі порушення умов договору, які суд не визнає істотними, постраждала сторона позбавляється захисту своїх прав.

Відповідно до вимоги справедливості, з метою попередження негативних наслідків, які можуть настати у зв'язку із невиконанням зобов'язання боржником, воно має бути виконане належним чином, одним із засобів вказаних в главі 48 ЦКУ України.

Для забезпечення належного виконання зобов'язань законодавцем передбачена система засобів. Систему засобів, які слугують для забезпечення виконання зобов'язань можна розглядати в найширшому розумінні – як загальну правову можливість забезпечити інтереси кредитора, в класичному розумінні – як передбачені законом способи забезпечення виконання зобов'язань, і

як можливість надати умовами договору кредитору більшу впевненість у виконанні зобов'язання [12, с. 100].

Перед сторонами договору дуже часто стоїть усвідомлення необхідності певними засобами забезпечити виконання договору.

Загальні умови забезпечення виконання зобов'язання встановлені ст. 548 ЦК України.

Для розвитку цивільного обороту від його учасників вимагається належне виконання їх обов'язків. При порушенні цих обов'язків зазнає шкоди перш за все кредитор, а відповідно порушується система цивільного обороту, через що вона не досягає своєї мети і страждає суспільство в цілому.

Для усунення негативних наслідків невиконання та неналежного виконання зобов'язань передбачається цивільно-правова відповідальність, яка є різновидом юридичної відповідальності.

Висновки. Таким чином, принцип справедливості визначає наступні умови поведінки: 1) відповідність поведінки уповноваженої особи умовам договору (якщо він був) або актів цивільного законодавства; 2) врахування публічного інтересу і моральних засад суспільства; 3) відсутності зловживання правом.

Недодержання принципу справедливості може тягнути за собою негативні наслідки в разі порушення цих вимог у вигляді юридичної відповідальності. Для належного функціонування цивільного обороту виконання принципу справедливості забезпечується відповідними засобами. Найбільшою актуальності принцип справедливості набуває у відносинах, в яких сторони самостійно визначають правила поведінки. Тому принцип справедливості був також закріплений у ч. 3 ст. 509 ЦК України. Відповідно до засад добросовісності, розумності і справедливості сторони можуть передбачати необмежений перелік засобів виконання взаємних зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2003. – С. 432.
2. Пасічник Н. Новація інституту односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов // Юстиніан. – К. : Юрист. – С. 16-18.
3. Аврелій М. Размышления («к самому себе»). Третья книга. Антология Мировой правовой мысли. Т.1. – Москва : Мысль, 1999. – С. 288.
4. Новицкий И.Б. Римское право. — М. Теис : 1993. – С. 126.
5. Поделлетти Г. Учебник истории римского права: пер. с итал. Д.И. Азаревича. – Одесса : Типография П.А. Зеленаго. – 1883. – С. 125.
6. Новицкий И. Б. Римское право. – М. : Теис. – 1993 – С. 126.
7. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – 2-е изд. – М.: Статут, 2005. – С.92.
8. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2003. – 855 с.
9. Цікало В. Свобода укладання договору // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34 – С. 169-172.
10. Косса В. Розірвання, зміна і припинення договорів // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали VIII регіональної науково-практичної конференції. Секція Цивілістичних наук. – 2002. – С. 144-147.
11. Лепех С. Підстави, порядок та правові наслідки відмови від договору // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – С. 200-204.
12. Мацапура Т.В. проблеми ефективності застосування способів забезпечення виконання зобов'язань і забезпечувальних засобів // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – С. 99-103.

Бабич Ірина Григорівна

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ І СУЧАСНОМУ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

В статті розглядається зв'язок загального принципу цивільного права – принципу справедливості та принципу зобов'язального права – принципу належного виконання зобов'язань у римському праві і у сучасному цивільному праві України. Аналізується зв'язок принципу належного виконання із межами здійснення цивільних прав та засобами забезпечення зобов'язань.

Для усунення негативних наслідків невиконання та неналежного виконання зобов'язань передбачається цивільно-правова відповідальність, яка є різновидом юридичної відповідальності. Відповідно до засад добросовісності, розумності і справедливості сторони можуть передбачати необмежений перелік засобів виконання взаємних зобов'язань.

Ключові слова: принцип справедливості, справедливість, принципи належного виконання зобов'язань, зобов'язання, римське право

Бабич Ирина Григорьевна

ПРИНЦИПЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В РИМСКОМ ПРАВЕ И В СОВРЕМЕННОМ ОБЯЗАТЕЛЬСТВЕННОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

В статье рассматривается связь общего принципа гражданского права – принципа справедливости и принципа обязательственного права – принципа надлежащего исполнения обязательств в римском праве и в современном гражданском праве Украины. Анализируется связь принципа надлежащего исполнения с границами осуществления гражданских прав и способами обеспечения обязательств.

Для устранения негативных последствий невыполнения и ненадлежащего исполнения обязательств предусматривается гражданско-правовая ответственность, которая является разновидностью юридической ответственности. В соответствии с принципами добросовестности, разумности и справедливости стороны могут предусмотреть неограниченный перечень средств выполнения взаимных обязательств.

Ключевые слова: принцип справедливости, справедливость, принципы надлежащего исполнение обязательств, обязательства, римское право

Babich Iriny

PRINCIPLES OF ENFORCEMENT OF FULFILLMENT OF OBLIGATIONS IN ROMAN LAW AND MODERN LAW OF OBLIGATIONS OF UKRAINE

The article is devoted to determination of principle of justice in proper fulfillment of the obligations in roman law and modern civil law. In article was analyzed connection of principle of proper fulfillment of the obligation with the border of realization of civil rights and the ways of security of fulfillment of the obligations.

In order to eliminate the negative consequences of non-fulfillment and improper fulfillment of obligations, civil liability is stipulated, which is a form of legal liability. In accordance with the principles of good faith, reasonableness and justice the parties of obligation can provide an unlimited list of means of fulfilling mutual obligations.

Keywords: principle of justice, justice, principle, proper fulfillment of the obligation, obligations, roman law.